

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԳՅՈՒՄՐԻ-ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԷԹՆՈԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ XIX ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XX-ի ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՆ

Գարսակզբին ռուսների տիրապետության տակ անցնելն էական ազդեցություն ունեցավ բնակավայրի էթնոժողովրդագրական պատկերի ձևավորման վրա: Ռուսական զորային ուժի ներկայության շնորհիվ հուսարի դառնալով՝ Գյումրին սկսեց դեպի իրեն ձգել պատերազմներից ու զրկանքներից այս ու այն կողմ ցրված հայերին:

Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում պահվող մի անվանացանկի համաձայն՝ միայն Կարսի փաշայությունից 60-ից ավելի ընտանիքներ հաստատվեցին Գյումրիում 1807-1814թթ. ընթացքում:¹ Դեպի ռուսական տիրույթներ և մասնավորապես Գյումրի արտագաղթի ուժեղացումից անհանգստացած՝ 1814թ. Կարսի Մահմադ փաշան, հիմք ընդունելով 1812թ. Բուխարեստի ռուս-թուրքական պայմանագիրը, որն արգելում էր հպատակների ազատ երթևեկության իրավունքը, գեներալ Ռադիշչևից պահանջեց իր փաշայության բնակիչներին հետ ուղարկել նախկին բնակության վայրերը: Մակայն հետ վերադառնալու ցանկություն հայտնեցին Գյումրիում հաստատված ընտանիքներից միայն յոթը:²

Թուրքիայից, հատկապես Կարսի փաշայությունից դեպի Գյումրի հայերի ներգաղթը նոր թափ ստացավ 1822թ., երբ պարսկական 12000-ոց բանակը պաշարեց Կարսը: Այդ օրերին ավելի քան 500 ընտանիք արևմտահայեր անցան ռուսական տարածքներ և հաստատվեցին Գյումրիում:³

1823 թ. միառժամանակ վերջ դրվեց հայերի զանգվածային գաղթին դեպի ռուսական տիրույթներ: Շուրջ քառորդ դար տևած ներհոսքի շնորհիվ Գյումրու ազգաբնակչությունը զգալի համարում ստացավ և 1824-1825թթ. արդեն ուներ 503 ընտանիք կամ ավելի քան 3000 մարդ:⁴ Մակայն, բնակավայրի բնակչության թվի վերելքը երկարատև չեղավ: 1826թ. սկզբներին ռուս-պարսկական հարաբերությունների ծայրաստիճան արժան հանգեցրեց նոր պատերազմի, որի արդյունքում (խաղաղ բնակչության շրջանում գերեվարություններ, թալան, բնակչության զանգվածային արտագաղթ) Գյումրու բնակչության թիվը 1825թ. համեմատությամբ նվազեց գրեթե 5 անգամ՝ հասնելով 100 ընտանիքի:

Բնակավայրը նորից աշխուժացավ միայն 1826-1829թթ. հետո, երբ օգտվելով ցարական կառավարության ընձեռած արտոնություններից ու ստեղծված հնարավորությունից, շուրջ 1250 ընտանիք գաղթական արևմտահայեր հաստատվեցին այստեղ՝ Գյումրու բնակչության թիվը հասցնելով 1350 ընտանիքի կամ 7250 մարդու, որոնցից հայեր էին 96%-ը, պարսիկներ՝ 3%-ը, հույներ՝ 1%-ը:⁵ Համեմատության համար նշենք, որ Արևելյան Հայաստանի ամենամեծ քաղաքում՝ Երևանում, 1829-1832թթ. բնակչության թվից (2751 ընտանիք) հայեր էին միայն 34%-ը, իսկ մահմեդականներ՝ 66%-ը:⁶

Հայահավաքման գործընթացը Գյումրիում շարունակվեց մաս հաջորդ տասնամյակի ընթացքում, երբ հարյուրավոր պարսկահայ և արևմտահայ գաղթական ընտանիքներ, չհամակերպվելով իրենց նոր բնակավայրերում ստեղծված պայմաններին, տեղափոխվեցին Գյումրի:⁷ XIXդ. 30-ական թվականների վերջին Գյումրու բնակչու-

¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 22 ա, վավ. 86:

² АКАК, т. 5, Тифлис, 1873, стр. 816.

³ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ 13, վավ. 192, թթ. 2-3:

⁴ Коцебу М. Е., Описание вторжения персиян в Грузию в 1826г., Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901, стр. 19.

⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 83, թթ. 1-274, գործ 84, թթ. 1-380:

⁶ С. З е л и н с к и й, Город Эривань, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 1, отд. 1, Тифлис, 1881, стр. 40-41.

⁷ ՀԱԱ ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 447, թթ. 32-33: Քաջբերունի, Ղարաքիլիսա, «Մեղու Հայաստանի», 27 հունվարի, N 3, Թիֆլիս, 1873, էջ 3-4:

թյան թիվը հասավ 1810 ընտանիքի, որից հայեր էին 1730 ընտանիքը (9000 մարդ) կամ 95.6%-ը, պարսիկներ՝ 48 ընտանիքը (350 մարդ) կամ 2.7%-ը և հույներ՝ 32 ընտանիքը (150 մարդ) կամ 1.7%-ը:⁸

Քաղաք հռչակվելը, ապա կարճ ժամանակ անց գավառակներուն դառնալը էական դեր խաղացին Գյումրի-Ալեքսանդրապոլի բնակչության թվաքանակի հետագա համաչափ և անընդհատ աճի գործում: Նրա XIX դարի 40-ական թթ. էթնոժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերի վրա ինչ-որ չափով ազդեցություն կարող էր ունենալ նաև ժամտախտի համաճարակը, որ դեռ 30-ական թվականների վերջերին մոլեզմուն էր Վրաստանի հարավային սահմանամերձ շրջաններում, ապա տեղափոխվեց Արևելյան Հայաստանի տարածք և ընդգրկեց նաև Ալեքսանդրապոլի գավառն ու հատկապես գավառակներունը: 1840թ. աշնան կեսերին համաճարակն այստեղ ընդունել էր բավականին մեծ մասշտաբներ, և նահանջեց ու դադարեց միայն ցուրտ ձմեռան գալստյան հետ՝ պատճառելով հարյուրից ավելի զոհեր: Հայտնի է, որ այն Ալեքսանդրապոլում գերազանցապես տարածված է եղել ռուսական զինվորականության շրջանում, և զոհերի մասին տվյալները մեծամասամբ վերաբերում են Ալեքսանդրապոլում կանգնած ռուսական զորքերին և ոչ թե քաղաքային բնակչությանը:⁹ Ընդհակառակը, XIX դարի ամբողջ 40-ական թվականների ընթացքում քաղաքային բնակչության թվաքանակը համաչափորեն աճում էր: Այսպես, եթե համաճարակի նախօրեին քաղաքն ուներ 1810 ընտանիք բնակչություն, ապա արդեն 1848թ. Ալեքսանդրապոլի բնակչության թիվը հասավ 1984 ընտանիքի կամ 11000 մարդու, որից հայեր էին 1896 ընտանիքը (10540 մարդ) կամ 95.5% (այդ թվում՝ 25 ընտանիք կամ 140 մարդ հայ կաթոլիկներ), պարսիկներ՝ 59 ընտանիքը (340 մարդ) կամ 3%-ը, իսկ հույներ՝ 29 ընտանիքը (120 մարդ) կամ 1.5%-ը: Այսինքն՝ 8-9 տարիների ընթացքում քաղաքի բնակչության թիվն ավելացել էր 1650 մարդով, որից 1300-ը բնական աճի արդյունք էր, 120 մարդ Ալեքսանդրապոլ էր տեղափոխվել համանուն գավառի գյուղերից, 100 մարդ՝ Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից և 130-ը՝ Թուրքիայից:¹⁰

Քաղաքի բնակչության կազմի միատարրությունը փոքր-ինչ խախտվեց միայն XIX դարի 50-ական թթ. կեսերին, երբ ցարական կառավարությունը մի քանի հետաձգումներից ու անհաջող փորձերից հետո վերջապես իրագործեց Անդրկովկասում մեծաթիվ ռուս գաղթականների՝ հիմնականում աղանդավորների վերաբնակեցնելու նախօրոք մշակած ծրագիրը, որով Սևանա լճի ավազանի, Ալեքսանդրապոլի գավառի և Լոռվա դաշտի գյուղական շրջաններից բացի, փոքր թվով աղանդավորների՝ գերազանցապես արհեստավորների տեղավորեցին նաև Ալեքսանդրապոլում: Իհարկե, դա որևէ էական ազդեցություն չունեցավ քաղաքի էթնոժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերի վրա: Ալեքսանդրապոլը պահպանեց իր նախկին հայեցի դեմքը, իսկ բնակչության թիվը շարունակեց աճել համաչափորեն: Արդյունքում, եթե 1848թ. Ալեքսանդրապոլի գավառը ռուսներով վերաբնակեցնելու նախագիծը կազմելու նախօրեին Ալեքսանդրապոլը նորաստեղծ Երևանի նահանգում իր մարդաշատությամբ Երևանից հետո երկրորդն էր և առաջինն իր բնակչության միատարրությամբ (հայեր էին 95,5%-ը)¹¹, ապա 1859-1860թթ.՝ վերոհիշյալ ծրագրի իրագործման առաջին տասնամյակի վերջին, քաղաքի բնակչության թիվը հասավ 2600 ընտանիքի կամ 13000 մարդու: Մրա համեմատությամբ Ալեքսանդրապոլում հայտնված առաջին ռուս վերաբնակները՝ ընդամենը 16 ընտանիք (93 մարդ), չնչին թիվ էր, որ կազմում էր քաղաքի ընդհանուր բնակչության 0,06%-ը: 1860թ. հայեր էին քաղաքային բնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ 12290 մարդ (94,4%-ը), պարսիկներ՝ 3,7%-ը, հույներ՝ 1%-ը, հրեաներ՝

⁸ ՀԱՍ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 83, թթ. 1-274, գործ 84, թթ. 1-380:

⁹ Մինչև XIX դարի 50-ական թվականներն Անդրկովկասում բռնկված ժամտախտի և խոլերայի համաճարակների մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Երիցով, *Чума в Закавказьи, (Исторический очерк)*, Тифлис, 1879; Նոյնի, *История холерных эпидемий в Закавказьи*, Тифлис, 1872; АКАК, т. 7, Тифлис, 1878, стр. 85-88.

¹⁰ ՀԱՍ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 97, թթ. 1-282:

¹¹ "Кавказский календарь на 1850 год", Тифлис, 1849, отд. III 33-34.

0.3%-ը: Այսինքն՝ 10-11 տարիների ընթացքում քաղաքային բնակչության թիվն ավելացել էր 2000 մարդով:¹²

Քաղաքային բնակչության թվաքանակի համաչափ աճը շարունակվեց մահարի երկրորդ կեսին: Այսպես, 1873թ. անցկացված կամերալ ցուցակագրման համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլում ապրում էր 3526 ընտանիք կամ 19980 մարդ, որից հայեր էին 19000-ը կամ 94.6%-ը, իսկ քաղաքի բնակչության թիվը 1859-1860թթ. համեմատությամբ ավելացել էր 941 ընտանիքով (6970 մարդով):¹³

1877թ. սկսած ռուս-թուրքական նոր պատերազմը (1877-1878թթ.) թվով 4-րդն էր XIX դարի ընթացքում: Պատերազմի արդյունքներն ամփոփող Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով Կովկասյան ռազմաճակատում Ռուսաստանը տեր դարձավ Բաթումի, Արդահանի և Կարսի շրջաններին (Կովկասյան փոխարքայության մեջ իբրև առանձին վարչական միավոր կազմվեց Կարսի մարզը՝ իր Կարսի, Արդահանի, Կաղզվանի և Օթթիի շրջաններով): Ալեքսանդրապոլի գավառը այլևս դադարեց սահմանամերձ շրջան լինելուց, բնականաբար նվազեց մահ քաղաքի երբեմնի ստրատեգիական կարևորագույն նշանակությունը, ինչն ուղղակիորեն իր ազդեցությունը թողեց մահ Ալեքսանդրապոլի էթնիկ կազմի և ժողովրդագրական վիճակի վրա: Դա պարզ երևում է 1886թ. Անդրկովկասում անցկացված նոր աշխարհագրի տվյալներից, համաձայն որոնց՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքն ուներ ընդամենը 3825 ընտանիք կամ 24230 մարդ, որից 22910-ը կամ 95.5%-ը՝ հայեր էին, 80-ը կամ 0.4%-ը՝ ռուսներ, 290-ը կամ 1.6%-ը՝ հույներ, 22-ը կամ 0.04%-ը՝ լեհեր, 880-ը կամ 2.3%-ը՝ պարսիկներ, 33-ը կամ 0.1%-ը՝ վրացիներ և 13-ը կամ 0.06%-ը՝ հրեաներ: Քաղաքի բնակչությունը նախորդ 13 տարիների ընթացքում չնայած ավելացել էր 4254 մարդով, սակայն այդ տարիներին քիչ չէին մահ Ալեքսանդրապոլից (հիմնականում Կարսի մարզի ուղղությամբ) հեռացողները՝ ավելի քան 1000 մարդ (մոտավորապես 200 ընտանիքներ):¹⁴

1897թ. համառուսաստանյան մարդահամարն արձանագրեց, որ Ալեքսանդրապոլ քաղաքը իր 30616 բնակչով և կազմի միատարրությամբ առաջինն էր Երևանի մահանգի քաղաքների մեջ:¹⁵ 1892թ. համեմատությամբ (25990 մարդ) քաղաքի բնակչությունն ավելացել էր ավելի քան 20%-ով: Հայերը կրկին բնակչության ճնշող մեծամասնությունն էին՝ 21771 մարդ կամ 71% (Նահանգային կենտրոն Երևանն ուներ 29006 մարդ բնակչություն, որից հայեր էին միայն 43.2%-ը): Քաղաքային բնակչության մնացած 29%-ը բաժանվում էր հետևյալ կերպ. 13.2%-ը ռուսներ էին (վերջիններիս թվի ավելացումը գերազանցապես պայմանավորված էր մարդահամարում ռուսական բանակային ստորաբաժանումների հաշվառմամբ, մահ Թիֆլիս-Կարս երկաթգծի կառուցմամբ), 15.8%-ը՝ այլազգիներ (մոտ 20 ազգությունների ներկայացուցիչներ):

1897թ. համառուսաստանյան առաջին մարդահամարը մանրամասն տեղեկություններ էր ընդգրկում մահ Ալեքսանդրապոլի ազգաբնակչության կրթական մակարդակի և գրագիտության վերաբերյալ: Այսպես, քաղաքում կար 10144 գրագետ մարդ, որից 29-ը ստացել էր համալսարանական, 6-ը՝ բարձրագույն տեխնիկական, 30-ը՝ հատուկ միջնակարգ, 126-ը բարձրագույն զինվորական և 689-ը՝ ուսումնարանական: Վերջապես մարդահամարը հետաքրքիր տեղեկություններ էր պարունակում մահ քաղաքային բնակչության սոցիալական կազմի վերաբերյալ. ազնվականական դաս՝ 1111 մարդ, հոգևորական դաս՝ 302, վաճառականների դաս՝ 363, արհեստավորներ և մանր առևտրականներ՝ 20240, գյուղացիներ՝ 7999, այլապատասխաններ՝ 462 և այլ դասերի ներկայացուցիչներ՝ 139 մարդ:

Փաստորեն, XIX դարի 30-ական թվականների կեսերից, չնայած իր նորաստեղծ քաղաք լինելու հանգամանքին, Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը դարձավ ամենահայեցի ու միատարր բնակչությամբ քաղաքն ամբողջ Անդրկովկասում, իսկ դարավերջին՝ մահ ամենամարդաշատը Երևանի մահանգում:

¹² ՀՄՍ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, թթ. 1-520:

¹³ Նույն տեղում, գործ 184, թթ. 1-760:

¹⁴ Նույն տեղում, գործ 241, թթ. 1-1668:

¹⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г., Эриванская губерния, кн. 71, СПб., 1905.

Քաղաքային բնակչության թվաքանակի համաչափ և անընդհատ աճը շարունակվեց նաև XX դարի առաջին տասնամյակում տարիների ընթացքում: Վիճակը չփոխվեց մոլորակ 1908-1914թթ., երբ մեծ թվով շիրակցիներ և հատկապես արևմտահայերը տեղափոխվեցին Ամերիկա:¹⁶ Ավելին, մոլորակ 1908-14թթ., համեմատած մախորդ ժամանակաշրջանների հետ, նկատվեց բնակչության թվի կտրուկ աճ (հիմնականում ի հաշիվ գյուղերից տեղափոխվածների): Եթե 1897թ. Ալեքսանդրապոլ քաղաքն ուներ 30616 բնակիչ, ապա 1911թ. քաղաքի բնակչության թիվը հասավ 33723 մարդու, 1914թ.՝ 51300 մարդու, իսկ արդեն 1916թ.՝ նաև 51871 մարդու:

1914թ. օգոստոսի 1-ին բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Թուրքական իշխանությունները պատերազմական իրավիճակը համարելով «Մեծ Թուրանի» ճանապարհին ընկած հայկական խոչընդոտն անաղմուկ վերացնելու հարմար առիթ, անցան մի ողջ ժողովուրդ իսպառ բնաջնջելու հրեշավոր ծրագրի իրագործմանը, մասնավոր, որ դրա համար նախապատրաստել էր և՛ ծրագիր, և՛ մարդասպանների ջոկատներ, և՛ աշխարհի հասարակական կարծիքի առջև արդարանալու հնարքներ:

Ոճրի ծրագիրը գործողության մեջ դրվեց 1915թ. գարնանից: Օգտագործելով պատերազմական իրադրությունը՝ իթթիհատական դահիճները նախ հաշվեհարդար տեսան թուրքական բանակ զորակոչված 18-45 տարեկան հայ տղամարդկանց հետ: Ապա հոշոտվեց արևմտահայ մտավորականությունը, իսկ հրեշավոր ծրագրի երրորդ փուլն եղավ անգն ու անպաշտպան հայ բնակչության (հիմնականում կանանց, երեխաների ու ծերերի) տեղահանումն ու բնաջնջումը:

Հսկայական էին արևմտահայության մարդկային կորուստները Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Թուրքական զարդարարական քաղաքականությանը զոհ գնաց ավելի քան 1500000 մարդ: Աննախադեպ ծավալներ ստացավ արտագաղթը (միայն Կովկաս անցածների թիվը հասավ 300-350000):

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ալեքսանդրապոլի գավառը և հատկապես Ալեքսանդրապոլ քաղաքը ապաստան դարձան տասնյակ հազարավոր եղեռնապուրծ հայերի համար: Նրանց մի մասը տեղակորվեց գավառի գյուղերում, իսկ մեծ մասը՝ Ալեքսանդրապոլում: Թեմական առաջնորդ Արտակ վարդապետի Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին ներկայացրած տվյալների համաձայն՝ 1915թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ քաղաքում արդեն հաստատվել էր 6844 գաղթական, որից 2604-ը (այդ թվում 435 տղամարդ, 968 կին և 1201 երեխա)՝ «Եղբայրական օգնության» 12 հանրակացարաններում, իսկ 4240-ը (այդ թվում 701 տղամարդ, 1582 կին և 1957 երեխա)՝ մասնավոր տներում:¹⁷ Եվս 3600 մարդ Ալեքսանդրապոլ գաղթեց (այդ թվում 600 հույներ) մինչև տարեվերջ: Հաջորդ մեկ-երկու տարիների ընթացքում քաղաքում գաղթականների թիվը հասավ 25754 մարդու:

Ընդհանուր առմամբ 1915-1918թթ ընթացքում Ալեքսանդրապոլն ընդունեց ու ճանապարհեց ավելի քան 95000 գաղթականների: Քաղաքի հասարակությունը սատար կանգնեց եղեռնից մազապուրծ իր հայրենակիցներին և հնարավորության սահմաններում փորձեց մեղմել նրանց վիճակը, մինչև որ ինքը ևս բռնեց գաղթի ճամփան:

1918թ. մայիսին թուրքական զորքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլ քաղաքն ու համանուն գավառի մեծ մասը: Շարունակելով արևմտահայության նկատմամբ արդեն իրականացրած թալանի ու կոտորածի քաղաքականությունը, թուրքերը հատկապես կազմակերպված ծրագրով իրականացրին երիտասարդ, կարող ուժի ոչնչացումը՝ չմոռանալով նաև իրենց հանցագործությունները կոծկելու համար՝ թաքցնել դիակները:¹⁸ Թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո քաղաքի տարբեր հատվածներում, ինչպես նաև մարքագի, կայագորի պետի, քաղաքի պարետի և միլիցիայետի ապրած տների նկուղներում մեծ թվով սպանված մարդիկ գտնվեցին: «Այդ տների նկուղներում, - ասված է Քաղաքային Դումայի զեկուցագրերից մեկում, - գտնվել են այնպիսի տանջալից մահի նշաններով մարդկանց դիակներ, որոնց միայն տեսնելուց մարդու

¹⁶ Վ. Միքայելյան, Հայկական արտագաղթերը 6-19-րդ դարում, Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմության, Եր., 1996, էջ 21:

¹⁷ ՀԱՍ ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1287, քթ.3-5:

¹⁸ ՀԱՍ ֆոնդ 131, ցուցակ 1, գործ 18, ք. 16:

արյունը կսառչեր».¹⁹ Թուրքերի աստելությունը առանձնակի դրսևորում ուներ Ալեքսանդրապոլում գտնվող գաղթականների նկատմամբ, որոնց արհամարհական «նշեցի աղամ» (նշեցի մարդ) էին անվանում:

1918 թվականի թուրքական օկուպացիայի արդյունքում ոչ միայն նվազեց Ալեքսանդրապոլի բնիկ ազգաբնակչության թիվը, այլև փոխվեց բնակչության էթնիկ կազմը: Փորձելով փրկվել թուրքական սարսափներից՝ քաղաքային բնակչության մի ստվար զանգված փախավ, իսկ սրանց փոխարեն հայտնվեցին ուրիշները, ընդ որում ոչ միշտ հայեր (Ըստ ՀՀ արտգործնախարարության ունեցած տվյալների՝ 1918թ. դեկտեմբերի 4-ի դրությամբ Ալեքսանդրապոլ քաղաքից և համանուն գավառից փախածների ընդհանուր թիվը անցնում էր 45000-ը)²⁰: 1918թ. դեկտեմբերին ՀՀ արտգործնախարարությանն ուղղված զեկուցագրում վերոբերյալի մասին Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Գ.Խոյեցյանը գրում էր. «Թուրքական օկուպացիայի շրջանում նկատվում է բնակչության հոսք գյուղերից քաղաք: Դա բացատրվում է գյուղերում մեծ չափերի հասած կամայականությամբ և քաղաքում կտրոնով հաց ստանալու հույսով: Իսկ քաղաքից նկատվում է հոսք դեպի Թիֆլիս: Ընդ որում Թիֆլիս են փախչում բարձր, միջին և նույնիսկ չունևոր դասի ներկայացուցիչները».²¹ Շատ ավելի վտանգավոր էր Գ.Խոյեցյանի մեկ այլ դիտարկում. «Քաղաքը կորցրել է իր զուտ հայկական բնույթը: Թաթար գաղթականները գրավել են քաղաքի համարյա կեսը՝ ռուսական թաղամասը և հատկապես ամենահարմար և գեղեցիկ շենքերը, որոնց տերերը՝ քաղաքի երևելի դասը փախել է»:²²

1918թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում Անտանտի երկրների հետ կնքած զինադադարով Թուրքիան առաջին աշխարհամարտում իրեն ճանաչեց պարտված և պարտավորվեց իր զորքերը հետ քաշել մինչև նախապատերազմյան՝ 1914թ. սահմանները: Սակայն, մինչ Անդրկովկասից հեռանալը թուրքերը հրահրեցին հայ-վրացական մոր պատերազմ՝ միաժամանակ միմյանցից գաղտնի Վրաստանի և Հայաստանի կառավարություններին տեղեկացնելով վիճելի տարածքները՝ Լոռին և Ախալքալաքի գավառը նրանց հանձնելու մասին:²³

Սկսված պատերազմն ուղղակի աղետ էր Ալեքսանդրապոլի համար: Բանակի կարիքների համար բնակչությունից խլվեցին թուրքերից թաքցրած այլուրի վերջին պաշարները, բանակ զորակոչվեցին թուրքական բռնություններից մի կերպ խույս տված երիտասարդները: 1918թ. դեկտեմբերի 30-ին Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Դումայի արտակարգ նիստը, ՀՀ կառավարությանը տեղեկացնելով պատերազմի հետևանքով Ալեքսանդրապոլի գավառի սովից մեռնող բնակչության վիճակի մասին, խնդրեց ժամանակավորեալ և ծայրահեղ անցանկալի համարել պատերազմը և հարցերը լուծել խաղաղ ճանապարհով, ինչպես նաև դադարեցնել Ալեքսանդրապոլում բռնի ձեռք բնակչությունից հացի վերջին պաշարները խլելը և բնակչության մոբիլիզացիան: Սակայն, արդյունքի չհասավ.²⁴ Արդյունքում, 1919թ. հունվարից Ալեքսանդրապոլ քաղաքն ու համանուն գավառը հայտնվեցին սովի ճիրաններում, և չնայած կառավարության ձեռնարկված միջոցառումներին, մինչև 1920 թվականի վերջերը շարունակեցին մնալ սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանների մեջ:

Դրությունն էլ ավելի բարդացավ, երբ 1919թ. Ալեքսանդրապոլ քաղաք և համանուն գավառ գաղթեցին ևս 100000 հայեր Բաքվից և Թիֆլիսից.²⁵

Սովն իր հետ բերեց համաճարակային հիվանդություններ: Թե ե՞րբ երևան եկան առաջին հիվանդները, հայտնի չէ, սակայն, 1919թ. տվյալներով Ալեքսանդրապոլ-

¹⁹ ՀԱԱ ֆոնդ 144, ցուցակ 3, գործ 45, թ. 7:

²⁰ ՀԱԱ ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 126, թ. 85:

²¹ Նույն տեղում, գործ 125, թ. 27:

²² Նույնը:

²³ Ա. Մեյրիսյան, Չավախքը XIX դարում և XX դարի I քառորդին, Եր., 2002, էջ 298:

²⁴ ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 3003, թ.3:

²⁵ Նույն տեղում, գործ 2976, թ. 8:

լում մահացածների ավելի քան 50.6%-ը՝ համաճարակներից էր, իսկ մոտ 21 %-ը՝ մանկական հիվանդություններից:²⁶

1920թ. նոյեմբերին թուրքական զորքերը, ռազմական գործողությունները զուգակցելով դիվանագիտական խարդավանքներով, երկրորդ անգամ գրավեցին Ալեքսանդրապոլն ու համանուն գավառը և վարպետորեն օգտվելով թուրք-բոլշևիկյան դաշինքից՝ վեց ամիս այն պահելով օկուպացիոն դաժան ռեժիմի պայմաններում, այստեղից հեռացան միայն 1921թ. ապրիլի 22-ին:

1918-1920թթ. թուրքական արշավանքները աղետալի հետևանքներ ունեցան Ալեքսանդրապոլի համար: Խորհրդային Հայաստանի Ժողովրդների նախագահ Ա. Մյասնիկյանի 1921թ. հունիսին ՌԽՖՍՀ արտաքին գործերի Ժողկոմ Գ. Չիչերինին հաղորդած տվյալների համաձայն միայն գավառում սպանվել էր 60000 մարդ, սովից մեռել՝ 32000 մարդ: Եվս 30000 մարդ վիրավորվել էր, 26000-ը՝ զերեվարվել, իսկ 50000 կին և աղջիկներ՝ բռնաբարվել: Թուրքերի հասցրած նյութական վնասը կազմել էր 19743680 ռուբլի ոսկի:²⁷

Թե 1918-1920թթ. իրադարձությունները (թուրքական երկու արշավանքներ, հայ-վրացական պատերազմ, սով, համաճարակային հիվանդություններ) ինչ հետևանքներ ունեցան Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնիկ կազմի և ժողովրդագրական դրության վրա, արխիվային նյութի բացակայության պատճառով ստույգ նշելն անհնար է: 1917-1919թթ. Արևելյան Հայաստանում աշխարհագրեր անցկացվեցին, սակայն Երևան և Ալեքսանդրապոլ քաղաքների բնիկ և գաղթական ազգաբնակչությունը ինչ-ինչ պատճառներով հաշվառման չենթարկվեց:

Այս հարցում որոշակի պարզաբանում կարելի է մտցնել 1916-1922թթ. աշխարհագրերի համեմատության միջոցով: Այսպես, 1916թ. Ալեքսանդրապոլ քաղաքն ուներ 51871 բնակիչ (հաշվառվել է միայն բնիկ ազգաբնակչությունը), որից 45646 մարդը կամ 87.9%-ը՝ հայեր էին, 1000 մարդը կամ 1.9%-ը՝ թաթարներ, 71 մարդը կամ 0.2%-ը՝ քրդեր, 229 մարդը կամ 0.5%-ը՝ եզդիներ և 4925 մարդը կամ 9.5%-ը՝ հույներ, ռուսներ, ասորիներ և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ:²⁸ 1922թ. անցկացված գյուղատնտեսական վիճակագրության նյութերի համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքն ուներ միայն 44656 մարդ բնակչություն, որից հայեր էին 43658-ը կամ 97.7%-ը, թուրք-թաթարներ՝ 47-ը կամ 0.1%-ը, ռուսներ՝ 677-ը կամ 1.5%-ը, եզդիներ՝ 22-ը կամ 0.05%-ը, ասորիներ՝ 8-ը կամ 0.02%-ը, հույներ՝ 81-ը կամ 0.2%-ը, քրդեր՝ 1-ը կամ 0.002%-ը և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ՝ 162-ը կամ 0.4%-ը:²⁹ Փաստորեն 6 տարում քաղաքային բնակչության թիվը նվազել էր առնվազն 7000 մարդով: Եվ սա այն դեպքում, երբ 1921 վերջերին Մերձավոր Արևելքի երկրներից գաղթած 3000 հայերի զգալի մասը հաստատվել էր հենց Ալեքսանդրապոլում:³⁰ Հատկապես նվազել էր երիտասարդների (արական սեռի) թիվը. 44656 բնակչից 0-9 տարեկաններ էին 10903-ը, 10-19 տարեկաններ՝ 17839, 20-29 տարեկաններ՝ 4827-ը, 30-39 տարեկաններ՝ 4428, 40-49 տարեկաններ՝ 2444-ը և այլն: Փաստորեն ամենաքիչը 20-40 տարեկաններն էին:

Այսպիսով՝ XX դարի առաջին երկու տասնամյակներին տեղի ունեցած իրադարձություններն (արևմտահայ գաղթականություն, թուրքական երկու արշավանքներ, հայ-վրացական պատերազմ, սով, համաճարակային հիվանդություններ և այլն) աղետալի հետևանքներ ունեցան Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ժողովրդագրական դրության վրա. փոխվեց ազգաբնակչության կազմը, քաղաքը զրկվեց երիտասարդ, կարող ուժից, մեծ մասշտաբներ ընդունեցին արտագաղթը դեպի Թիֆլիս և գյուղական բնակչության ներգաղթը: Ուր թեև քաղաքն այլևս ամենամարդաշատը չէր Արևելյան Հայաստանի տարածքում, այնուամենայնիվ պահպանեց իր միատարրությունն ու հայեցի դեմքը:

²⁶ Վ. Խ ռ ջ ա բ ե կ յ ա ն, Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը, XIX-XX դարերում XXI դարի շեմին, Եր., 2001, էջ 138:

²⁷ ՀԱԱ ֆոնդ 114, ցուցակ 1, գործ 131, բ. 1:

²⁸ ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆոնդ 1022, գործ 65, բ. 6:

²⁹ Հայաստանի ազգաբնակչությունը ըստ սեռի, տարիքի, գրագիտության և ազգության, 1922 թ. գյուղատնտեսական վիճակագրության նյութեր, Եր., 1924, էջ 4-5:

³⁰ Հ. Մ ե լ ի ք ս ե ք յ ա ն, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Եր., 1985, էջ 83:

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТИНА ГЮМРИ –
АЛЕКСАНДРОПОЛЯ XIX ВЕКА И ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XX ВЕКА

___ Резюме ___

___ А. Айрапетян ___

В начале XIX в Гюмри-маленький поселок с 50 домами. И только в 1828-1829гг. местность стала оживать, когда около 1250 семей западных армян обосновались здесь и стали ядром города Александрополя. В последующем росте населения города Гюмри-Александрополя большую и существенную роль сыграл факт его становления уездным центром в 1840. В результате, с половины 30-ых годов 19-ого века город превратился самым армянским центром в Закавказье, а уже к концу века-он стал самым большим населенным пунктом в Ереванском уезде.

Ситуация изменилась в первой четверти 20-ого века- беженцы из Западной Армении, два турецких вторжения, армяно-грузинская война, голод и эпидемические болезни оставили свои трагические следы на демографии города: изменился состав населения, город лишился молодой потенциальной силы, эмиграция и урбанизация (переселение сельского населения в город). И несмотря на то, что Александрополь больше не был самым большим населенным пунктом в Восточной Армении, он сохранил моноэтничность и свое глубоко армянская сущность.